

سلام افلا

دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

عنوان پایان نامه
ساختار نظامی و جایگاه آن
در هرم قدرت حکومت صفوی

نام و نام خانوادگی دانشجو
پیمان کریمی (۸۶۲۴۵۰۵)

استاد راهنما
دکتر هوشنگ جباری

استاد مشاور
دکتر محمدرضا علم

دی ماه ۱۳۸۸

تقدیر و تشکر

و ای استاد فرزانه...

آن زمان که ابرهای تیره بر آسمان جوانیم سایه افکنده بود و سرزمین وجودم به خشکی نشسته بود، پرتوهای خورشید علم با تابش بی وقفه خود قطرات باران را به زمین کویر زده وجودم هدیه کرد و سرزمین بی آب و علف زندگیام را به دشتی از شقایق مبدل نمود.

ولی از میان این پرتوها، پرتویی طلایی از قلب خورشید با دستان گرم جوانه زدنم را نظاره‌گر، روئیدم را راهنما و شکفتنم را مشوق بود:

با سپاس از استاد راهنمای ارجمند:

«جناب آقای

دکتر هوشنگ جباری»

از دکتر محمد رضا علم استاد مشاور این پایان‌نامه که توضیحات علمی و راهنمایی‌های مفیدی ارائه نمودند، صمیمانه سپاسگزاری می‌کنم.

از کلیه اساتید گروه تاریخ، دکتر عبدالحسین میلانی، دکتر محمد زمان خدایی، دکتر بهادر قییم، دکتر شهرام جلیلیان که در دوره کارشناسی ارشد در زمینه‌های مختلف علمی و پژوهشی از محضرشان بهره‌مند بودم، کمال تقدیر و تشکر را دارم. از خانواده عزیزم که در طول دوران تحصیل زحمات بسیار زیادی را متحمل شدند کمال تشکر و قدردانی را دارم. از دوستان و همکلاسی‌هایم به دلیل همکاری‌های بی‌شائبه‌ای که در طول تحصیل با اینجانب داشته‌اند، تقدیر و سپاس به عمل می‌آورم.

چکیده

نام خانوادگی: کریمی	نام: پیمان
عنوان پایان نامه: ساختار نظامی و جایگاه آن در هرم قدرت حکومت صفوی	
استاد راهنما: دکتر هوشنگ جباری	استاد مشاور: دکتر محمد رضا علم
درجه تحصیلی: کارشناسی ارشد	رشته: تاریخ ایران دوره اسلامی
محل تحصیل: دانشگاه شهید چمران اهواز	دانشکده: ادبیات و علوم انسانی
تاریخ فارغ التحصیلی: ۱۳۸۸/۱۱/۱۲	تعداد صفحه: ۱۶۳
کلید واژه‌ها: حکومت صفوی- ساختار نظامی- قزلباشان- مناصب و درجات- ناکارآمدی	
<p>پژوهش حاضر بر آن است که به ساختار نظامی و جایگاه آن در هرم قدرت حکومت صفوی پرداخته و ناکارآمدی نظامیان را در زوال و سقوط حکومت صفوی روشن نماید. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد، که قبایل ترک قزلباش آناتولی به عنوان بدنه اصلی ساختار نظامی صفویان از آغاز حرکت سیاسی- نظامی آنها برای به دست گرفتن قدرت و تشکیل حکومت و توسعه آن تا آغاز پادشاهی شاه عباس اول، در تشکیل و توسعه دولت صفوی نقش بسزایی داشتند و بعد از آن نیز، با وجود تغییر و تحولاتی که در ساختار نظامی به ویژه سازمان، مناصب و درجات در حکومت صفوی به ضرر قزلباشان و کم رنگ شدن نقش آنان ایجاد گردید، اما آنان هم چنان در تشکیلات نظامی حکومت صفوی جایگاه خود را داشته، و در هرم قدرت از نفوذ زیادی برخوردار بودند. با وصف این، ناکارآمدی آنان (نظامیان) یکی از مباحثی است که در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفته که نتایج آن نشان داد که تضاد، اختلافات درونی و دودستگی میان عناصر قدیم و جدید نظامی حکومت صفوی، هم چنین بی تدبیری و عدم لیاقت و کاردانی تعدادی از پادشاهان این سلسله در زوال و سقوط آن حکومت نقش بسزایی داشته، تا جایی که توانایی مقابله با افغان‌ها را از دست داده، و با سرعت غیر قابل تصویری راه سقوط پیمود.</p>	

فهرست مطالب

عنوان

صفحه

پیشگفتار	یک
مقدمه	۱
شناخت و بررسی منابع و مأخذ	۴
فصل اول : بررسی اوضاع سیاسی و نظامی ایران مقارن روی کار آمدن سلسله صفوی	
۱-۱) حکمرانی دو حکومت قراقویونلو و آق قویونلو برایران با نگاهی به اوضاع سیاسی آن دوره	۱۶
۱-۲) ساختار نظامی قراقویونلوها و آق قویونلوها در دوره فرمانروایی برایران	۲۱
۱-۳) رویکرد عمومی نسبت به شیخ صفی الدین و جانشینانش و روند قدرتمند شدن خاندان او (از شیخ صفی تا شیخ ابراهیم)	۲۷
۱-۴) تمایلات شیخ جنید و شیخ حیدر در دستیابی به قدرت سیاسی و نظامی	۳۲
فصل دوم : قزلباش نیروی نظامی صفویان با تکیه بر اقوام مهم آناتولی	
۲-۱) چگونگی ایجاد و تشکیل نیروی قزلباش	۳۸
۲-۲) صفویان و آناتولی	۴۰
۲-۳) روملو	۴۴
۲-۴) استاجلو	۴۷
۲-۵) تکلو	۴۹
۲-۶) شاملو	۵۲
۲-۷) ذوالقدر	۵۶
۲-۸) قاجار	۵۹
۲-۹) افشار	۶۲
فصل سوم : مناصب و درجات نظامی و جایگاه آن در هرم قدرت حکومت صفوی	
۳-۱) مناصب نظامی از شاه اسماعیل اول تا پادشاهی سلطان محمد خدابنده	۶۹
۳-۱-۱) امیرالامرای	۷۰

۷۳ قورچی باشی	(۳-۱-۲)
۷۷ مناصب نظامی از شاه عباس اول تا سقوط حکومت صفوی	(۳-۲)
۷۷ قورچی باشی	(۳-۲-۱)
۷۸ قوللر آقاسی	(۳-۲-۲)
۸۳ تفنگچی باشی	(۳-۲-۳)
۸۵ توپچی باشی	(۳-۲-۴)
۹۰ دسته های نظامی کوچک	(۳-۲-۵)
۹۰ نسقچی باشی	(۳-۲-۵-۱)
۹۱ یسقچی باشی	(۳-۲-۵-۲)
۹۲ یسا اول ها	(۳-۲-۵-۳)
۹۳ جزایرچی باشی	(۳-۲-۵-۴)
۹۵ صوفی ها	(۳-۲-۵-۵)
۹۵ زنبورکچی باشی	(۳-۲-۵-۶)
۹۶ ریکایان	(۳-۲-۵-۷)
۹۷ اقسام قورچیان	(۳-۲-۵-۸)

فصل چهارم: سازمان نظامی و استراتژی ارتش ایران در

دوره صفویه

۹۹ تعداد قوای ارتش ایران	(۴-۱)
۱۰۲ روش و تدبیر جنگی	(۴-۲)
۱۰۵ سلاح های مورد استفاده نظامیان	(۴-۳)
۱۱۰ نظم و ترتیب در ارتش	(۴-۴)
۱۱۳ پرداخت حقوق و مواجب ارتش و هزینه های اداره آن	(۴-۵)
۱۲۰ نیروی دریایی	(۴-۶)
۱۲۲ پرچم ارتش	(۴-۷)
۱۲۴ موسیقی ارتش	(۴-۸)

فصل پنجم: اختلافات و ناکارآمدی نظامیان در زوال

و سقوط حکومت صفوی

۱۳۰ افغانه ی غلزایی و سقوط حکومت صفوی	(۵-۱)
۱۳۵ نظامیان و سقوط حکومت صفوی	(۵-۲)
۱۴۳ نتیجه گیری	

شناخت منابع و مأخذ ۱۴۵

پیشگفتار

ظهور خاندان صفویه و تشکیل حکومت توسط آنها نقطه عطفی در تاریخ ایران به شمار می‌رود. بررسی ساختار نظامی در عصر صفویه در تبیین تحولات تاریخی این دوره از اهمیت زیادی برخوردار می‌باشد. لذا این امرعلاقه مندی و رغبت نگارنده را به مطالعه و پژوهش در حوزه نظامی عصر صفوی، در انتخاب موضوع این پژوهش برانگیخت. هم چنین بازتاب اوضاع سیاسی و نظامی در عصر صفوی که در سفرنامه‌های اروپائیان نیز به مقدار زیاد و چشم گیرمشاهده می‌گردد، در ورود نگارنده به بررسی ساختار نظامی و جایگاه نظامیان ترکان قزلباش درهرم قدرت حکومت صفوی و همچنین روشن نمودن علل و ناکارآمدی آنان در زوال و سقوط سلسله صفوی ترغیب نمود.

از آنجایی که این موضوع به شکل جامع و اختصاصی از طرف محققان مورد مطالعه قرار نگرفته است، لذا تحقیق و بررسی در این زمینه اهمیت و ضرورت ویژه‌ای را می‌طلبد که بدین منظورنگارنده در حد توان، مطالعه آثار تاریخی مهم در دوره صفویه و همچنین سفرنامه‌ها و تحقیقات معاصررا در حوزه صفویه شناسی را مورد استفاده قرار داده است. اما مشکلاتی نیز بر سر راه تدوین و نگارش این پژوهش وجود داشته زیرا منابع و کتب تاریخ نگاری عصر صفوی به مانند سایر منابع دوره‌های تاریخی ایران، پرداختن به مسائل و موضوعات سیاسی را در اولویت کار خویش قرار داده و کمتر و یا به طور پراکنده‌ای به بررسی ساختار نظامی این عصر پرداخته اند.

براین اساس مطالعه و بررسی ساختار نظامی عصر صفوی به پژوهشی جامع و صرف وقت بیشتر، و هم چنین مطالعه دقیق آراء و نظریات پژوهشگران داخلی و خارجی که در حوزه صفویه شناسی تخصص دارندومی‌تواندرا هگشای پژوهشگران این عرصه برای ارائه تحقیقی بهتر باشد، بسیار ضروری می‌باشد.

نگارنده کوشیده است با گردآوری اطلاعات و داده‌های موردنیاز، پژوهشی فرضیه مدار با رویکردی تحلیلی ارائه دهد. در پژوهش حاضر تلاش شده تا اطلاعات موردنیاز، با مراجعه به کتابخانه های دانشگاه های معتبر مانند دانشگاه تهران، اصفهان، شیراز به مدتی بیش از یک سال، حتی المقدور از کتب، منابع تاریخی و سفرنامه‌های عصر صفوی که همزمان یا نزدیک به دوره موردنظر بودند، با اهتمام ویژه‌ای با رعایت اصل امانت داری و دوری از تعصب در نقل حوادث گرفته شود.

برای سادگی و قابل فهم بودن برخی از اسامی و اصطلاحات دشوار به کار گرفته در این پژوهش ابتدا شکل لاتین آن در زیر نویس آورده شده و سپس به تشریح و توضیح راجع به آنها پرداخته شده است. نگارنده این پژوهش مدعی نیست که پژوهش حاضر از هر گونه نقص و ایرادی به دور می‌باشد، بلکه همواره خود را نیازمند رهنمودهای اساتید مجرب و فرهیخته راهنما و مشاور و سایر اساتید می‌داند و هرگونه کاستی و کوتاهی در این پژوهش را از عجز و ناتوانی خویش دانسته و در این زمینه هرگونه انتقاد و راهنمایی برای بهتر شدن این پژوهش را پذیرا می‌باشد.

مقدمه

تشکیل حکومت صفوی در آغاز قرن دهم هجری قمری از حواث مهم نه تنها در ایران بلکه در تاریخ اسلام، به شمار می‌رود. ظهور حکومت صفوی در صحنه تاریخ ایران- پس از قرن‌ها گسیختگی قومی و فرهنگی و اداری- باید حادثه تاریخی با اهمیتی تلقی شود.

صفویان بنیانگذار دولت مستقلی در ایران شدند که پس از دوره‌های طولانی حکومت ترکان سلجوقی، ایلخانان، تیموریان، حکومت‌های ترکمانان و دولت‌های کوچک و بزرگ محلی، در چارچوب مرزهای شناخته شده تاریخی پدیدار شد، این دولت در عین حال که از میراث حکومت‌های ترک بهره می‌گرفت، در محدوده جغرافیایی حاکمیت خود نیز، با برقراری وحدت سیاسی در کشور و برچیدن هرج و مرج‌های سیاسی و ملوک الطوائفی در ایران و برقراری حکومت واحدی که به لحاظ ظاهری جنبه دینی داشت و همچنین ایجاد یک نظام اداری و سیاسی متمرکز، امکاناتی را فراهم نمود تا ابتکارات و خلاقیت‌ها و استعداد‌های ساکنین این سرزمین در اختیار یک نظام نوین قرار گرفته و هویت خود را بازیابند. تلاش بی امان دولت‌های عثمانی و اوزبک برای انهدام حکومت نوپای صفوی، دلیلی برحساسیت آنها نسبت به موجودیت مستقل آن محسوب می‌شود.

پیدایش دولت صفوی آغاز عصری است که ایران به عنوان یک قدرت سیاسی مستقل در روابط بین المللی ظاهر شد. صفویان برای بقای دولت تازه تأسیس یافته خود که نقش قبایل ترک قزلباش آناتولی در آن ملموس و برجسته بود، نیاز به یک سازمان اداری و نظامی مهم داشت که حکومت نوپای آنها را نگهداری و به آن نظم و ترتیب دهد. در همین راستا مناصب و مشاغل زیادی در دولت صفوی به مانند سایر دولت‌هایی که قبلاً در ایران تشکیل شده بودند به وجود آمد که هرچند در ابتدا ساختار نظامی ترتیب مشخصی نداشت، اما باتوسعه دولت صفوی، ساختار نظامی آن نیز توسعه یافت و نظم خاصی به خود گرفت.

سؤالاتی که در این پژوهش پیش روی مآقرار دارد این است که، هسته اصلی ساختار نظامی صفویه را چه گروه‌ها و

قبایلی تشکیل می‌دادند؟ مناصب و درجات نظامی دولت صفوی چه شکلی داشته و در طول حکومت صفوی چه تغییر و تحولاتی در آن به وجود آمده است؟ جایگاه نظامیان در هرم قدرت حکومت صفوی چگونه بوده؟ نقش نظامیان در زوال و سقوط حکومت صفوی را چگونه می‌توان ارزیابی کرد؟ بر این اساس دو فرضیه پیش روی ما قرار دارد، یکی اینکه: قبایل و گروه‌های ترک قزلباش آناتولی در به قدرت رسیدن دولت صفویان نقش داشتند و تا آغاز حکومت شاه عباس اول در ارکان اصلی قدرت نظامی آن دوره حضوری فعالانه ایفا کردند، و دوم اینکه: نظامیان که در ساختار قدرت نفوذ زیادی داشتند در نهایت باعث زوال و سقوط حکومت صفوی شدند.

باتوجه به ماهیت موضوع، روش تحقیق در این پژوهش توصیفی-تحلیلی خواهد بود، یعنی ابتدا موضوع مورد بحث را توصیف و تشریح و سرانجام تحلیل و ارزیابی می‌نمایم.

بدیهی است که روش گردآوری اطلاعات در این پژوهش، کتابخانه‌ای بوده است و تلاش نگارنده در این روش آن است که با جمع آوری اطلاعات و داده‌ها، ارزشیابی و ترتیب دلایل مستدل و تجزیه و تحلیل آنها، نتایج قابل دفاعی را در ارتباط با سؤالات پژوهش ارائه دهد. هدف اصلی در این پژوهش در راستای پاسخگویی به سؤالاتی است که مطرح شده است.

فایده این تحقیق در این است که اگر این پژوهش به نحو مطلوبی به انجام رسد می‌تواند در مواقع بسیاری در سازمان‌های نظامی و مؤسسات پژوهشی مورد استفاده مخاطبان قرار گیرد.

بنابراین هرچند که مطالعات محدود و مختصری درباره برخی از ابعاد ساختار نظامی ایران در دوره صفویه مثل تاریخ نظامی ایران عصر صفوی تألیف خانبابایی صورت گرفته است، اما تاکنون هیچ تحقیق جامع و منسجمی به شکل اختصاصی درباره ساختار نظامی و جایگاه آن در هرم قدرت و ناکارآمدی آنها در سقوط حکومت صفوی از سوی پژوهشگران انجام نشده است.

پژوهش حاضر به بررسی ساختار نظامی و جایگاه آن در هرم قدرت حکومت صفویان در محدوده سال‌های ۹۰۷ هـ (تشکیل

صفویان) تا سال ۱۱۳۵ هـ یعنی سقوط حکومت صفوی به دست افغانه‌ی غلزایی در محدوده کشور ایران در آن عصر خواهد پرداخت. موضوعات مطرح شده در این پژوهش در پنج فصل مجزا ارائه خواهد شد، در فصل اول پژوهش به منظور آشنایی با شرایط سیاسی- نظامی ایران پیش از روی کار آمدن صفویان، نگاهی به اوضاع سیاسی و نظامی ایران پیش از تشکیل حکومت صفوی خواهیم داشت. در فصل دوم، به نقش قبایل ترک قزلباش مهم آناتولی به عنوان تکیه گاه و هسته اولیه نظامی صفویان در تشکیل و توسعه صفویه را مورد بررسی قرار خواهیم داد. در فصل سوم به مناصب و درجات نظامی و تغییر و تحولات آن در طول دوره صفویه و جایگاه نظامیان در هرم قدرت حکومت صفوی خواهیم پرداخت. در فصل چهارم ضمن بررسی سازمان نظامی، استراتژی ارتش را در این دوره مورد بررسی و ارزیابی قرار می‌دهیم و بالاخره در فصل پنجم ضمن بررسی شورش افغانه غلزایی برعلیه حکومت صفوی که منجر به سقوط دولت صفویه گردید، به ناکارآمدی نظامیان در زوال و سقوط سلسله صفویه پرداخته خواهد شد.

شناخت و بررسی منابع و مأخذ

عصر صفویه یعنی فاصله زمانی بین قرن دهم و دوازدهم هجری قمری (شانزدهم و هیجدهم میلادی) در مقایسه با ادوار پیش، از نظر منابع تاریخی به ویژه تواریخ عمومی از دوره‌های غنی است، اکثر تواریخ عمومی این دوره، منابع رسمی هستند که به شکلی جانبدارانه به تاریخ صفویه پرداخته اند. با ایجاد وحدت سیاسی ایران در عصر صفویه و مطرح شدن این کشور به صورت یک قدرت سیاسی و رقیبی قوی برای امپراطوری عثمانی، علاقه سیاسی و علمی اروپائیان را برای برقراری ارتباط با صفویان برانگیخته بود. از این روسیاحان متعددی از کشورهای مختلف اروپایی با اهداف متفاوت سیاسی، نظامی، اقتصادی، علمی و مذهبی به ایران سفر کردند و هر کدام گزارش‌ها، یادداشت‌ها و سفرنامه‌هایی از خود به جا گذاشته‌اند که در بررسی اوضاع ایران عصر صفویه به ویژه اوضاع نظامی، از منابع مهم و مفید این دوره به شمار می‌روند. در این قسمت از دیدگاه خود براساس درجه‌ی اعتبار و اهمیت این منابع چند مورد تحت عنوان منابع تاریخی، سفرنامه‌ها و تحقیقات معاصر ارائه می‌گردد.

الف) منابع تاریخی

احسن التواریخ

یکی از منابع تاریخی دوره صفویه کتاب احسن التواریخ می‌باشد، مؤلف این کتاب حسن روملو است که در سال ۹۳۷ هـ.ق در شهر قم تولد یافته است. روملو کتاب خود را در ۱۲ جلد تألیف کرد ولی تنها جلد ۱۱ و ۱۲ آن باقی مانده و از بقیه جلد‌های کتاب اثری باقی نمانده است جلد یازدهم این کتاب شامل رویدادهای سال‌های ۸۰۸ تا ۸۹۹ هـ و جلد دوازدهم آن مشتمل بر وقایع تاریخی است که در فاصله سال‌های ۹۰۰ تا ۹۸۵ هـ روی داده است را در بر می‌گیرد. بدین ترتیب کتاب احسن التواریخ، تاریخ دودمان‌های قراقویونلو و آق قویونلو و بخش مهم نیاکان صفوی تا آغاز پادشاهی سلطان محمد خدابنده را در بر می‌گیرد. روملو که در جوانی و در دوران پادشاهی تهماسب اول وارد سپاهگیری شد، به قول خودش «به محنت قورچیگری

گرفتار گردید»^۱ و به همین خاطر وی در مدت چهل سال یعنی از سال ۹۴۸ تا ۹۸۵ که شاهد وقایع دربار صفوی بود، آنچه را نوشته مطالبی است که خود دیده و یا از بزرگان شنیده است. روملو در کتابش توجه و افری به امور سیاسی و نظامی و شرح جنگها کرده است و رویدادهای هر سال را جداگانه و زیرعنوان مستقل شرح داده است،^۲ این کتاب برای بررسی اوضاع سیاسی و نظامی ایران عصر صفوی مورد استفاده این پژوهش بوده است.

خلاصه التواریخ

مؤلف آن قاضی احمد بن شرف الدین الحسین الحسینی القمی مشهور به میرمنشی می‌باشد. وی در سال ۹۳۵ هـ در دوران پادشاهی شاه تهماسب اول در قم متولد شد، پدر او شرف الدین حسین حسینی از دانشوران و ادیبان زمان، منشی دربار شاه تهماسب اول بود، قاضی احمد از اوان جوانی در محضر پدر خود به کسب معلومات پرداخت و هنگامی که پدر او امور وزارت ابراهیم برادر زاده شاه تهماسب اول که والی خراسان شده بود بر عهده گرفت، همراه پدرش به مشهد رفت و در آن شهر به معلومات خود افزود. قاضی احمد کتاب خلاصه التواریخ را به دستور شاه اسماعیل دوم آغاز کرد ولی به علت مشکلات فراوان، آن را در زمان پادشاهی شاه عباس اول به پایان رساند.

خلاصه التواریخ در واقع جلد پنجم از یک کتاب تاریخ عمومی است، ولی از چهار جلد اول آن اثری در دست نیست.^۳

۱ . ر . ک: روملو، حسن، احسن التواریخ، به سعی و تصحیح چارلز نور من سیدن، تهران، کتابخانه صدر، چ اول، ۱۳۴۲، ج ۱۲، ص ۲۹۵.

۲ . همان منبع، ص ۱ و ۳.

۳ . ر . ک: روملو، حسن، احسن التواریخ، به تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، چ اول، ۱۳۴۹، ج ۱۱، مقدمه صص ۲۷-۱- همچنین نگاه کنید به ثواقب، جهانبخش، تاریخ نگاری عصر صفویه و شناخت منابع و مأخذ، شیراز، انتشارات نوید شیراز، چ اول، ۱۳۸۰، ص ۳۴.

۴ . الحسینی قمی، قاضی احمد بن شرف الدین الحسین، خلاصه التواریخ، به تصحیح احسان اشراقی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، چ اول، ۱۳۵۹، ج ۱، پیشگفتار، صص ۴ تا دوازده- ثواقب، همان منبع، ص ۴۷.

این کتاب شامل تاریخ دودمان صفوی تا سومین سال پادشاهی شاه عباس اول می‌باشد و از منابع مهم آن دوره محسوب می‌شود، قاضی احمد به خاطر اینکه در بعضی از اردوهای نظامی شرکت کرده و خود حاضر رویدادها بوده کتابش برای اوضاع سیاسی و نظامی آن دوره از اهمیت زیادی برخوردار است و به همین دلیل در پژوهش حاضر از آن استفاده شده است.

تاریخ عالم آرای عباسی

مؤلف این کتاب اسکندر بیگ ترکمان معروف به منشی (۱۰۴۳-۹۶۸) بزرگترین مورخ عصر صفوی است. اسکندر بیگ از ایل ترکمان آذربایجان بوده و در دوران جوانی «در سلک ارباب قلم و منسوبان دیوان نواب جهانبانی [حمزه میرزا برادر بزرگ شاه عباس اول] انتظام داشت».^۱ اسکندر بیگ که در بعضی از جنگ‌ها به عنوان سپاهی شرکت کرده بود و خود ناظر بسیاری از رویدادهای آن دوره بود، مطالب کتابش حائز اهمیت فراوان می‌باشد. وی که در عصر شاه عباس اول در سلک «منشیان عظام»^۲ درآمد، کار تألیف کتابش را در سال ۱۰۲۵ هـ آغاز کرد، که شامل سه جلد می‌باشد، جلد اول این کتاب درباره‌ی نیاکان صفوی و شاهان پیش از شاه عباس اول می‌باشد، جلد دوم تاریخ عالم آرای عباسی مربوط به رویدادهای سی سال اول پادشاهی شاه عباس اول است و جلد سوم این کتاب درباره اتفاقات سال‌های آخر پادشاهی شاه عباس تا زمان مرگ وی در سال ۱۰۳۸ هـ می‌باشد. نثر این کتاب جز دیباچه‌ها، سرفصل‌ها و برخی توصیف‌ها، ساده و متمایل به تصنع است.

از آنجا که اسکندر بیگ در تاریخ خود بیشتر به مسائل سیاسی و نظامی‌توجه کرده، به همین خاطر در این پژوهش از مطالب آن در تبیین حوادث و رویدادهای نظامی و سیاسی آن عصر به ویژه شاه عباس اول استفاده شده است.

۱. منشی ترکمان، اسکندر بیگ، تاریخ عالم آرای عباسی، تصحیح و مقدمه ایرج افشار، تهران، امیرکبیر با شرکت کتابفروشی تایید اصفهان، چ دوم ۱۳۵۰، ج ۱، ص ۳۳۶.

۲. منشی ترکمان، همان منبع، ص ۲.

تاریخ قزلباشان

مؤلف این اثر گمنام می‌باشد. این اثر بین سال‌های ۱۰۰۷ و ۱۰۱۳ هـ تألیف شده است، با توجه به سال تألیف این کتاب مؤلف آن معاصر شاه عباس اول بوده است.

این کتاب حاوی مطالب مهمی درباره طوایف مختلف قزلباش می‌باشد و چنانکه مؤلف درباره کتاب خود می‌گوید «...». این کتابی است در ذکر طوایف قزلباش که به تاج وهاج شاهی مفتخر و مباهی اند و کمر خدمت خاندان عظیم الشان صفوی بر میان جان بسته در ممالک ایران به منصب جلیل‌القدر خانی و سلطانی سرافرازند»^۱

تاریخ قزلباشان از جمله منابعی است که در این پژوهش آگاهی زیادی در مورد خاستگاه قبایل قزلباش که در به قدرت رسیدن صفویان نقش داشته‌اند در اختیار ما قرار می‌دهد.

ب) سفرنامه‌ها

در دوره صفویه سیاحان زیادی از کشورهای مختلف اروپایی که هر کدام دارای اهدافی متفاوت بودند به ایران آمدند، که نتیجه این مسافرت‌ها به جا گذاشتن گزارش‌ها، یادداشت‌ها و سفرنامه‌هایی از آن دوره می‌باشد که درباره اوضاع نظامی عصر صفوی اطلاعات و آگاهی‌های بسیار ارزنده را ارائه داده‌اند که در این پژوهش به بررسی چند سفرنامه مهم این عصر که مورد استفاده قرار گرفته، خواهیم پرداخت.

سفرنامه تاورینه

ژان باپتیست تاورنیه* در سال ۱۰۱۴ هـ / ۱۶۰۵ م، در پاریس به دنیا آمد، وی عمری را در کارتجارت گذراند و چندین بار به مشرق زمین از جمله عثمانی، ایران و هند مسافرت کرد، وی در فاصله سال‌های ۱۶۳۱ تا ۱۶۶۸ میلادی،

۱. مجهول المؤلف، تاریخ قزلباشان، به اهتمام میرهاشم محدث، تهران، بهنام، چ اول، ۱۳۶۱، ص ۸- ثواقب، همان منبع، ص ۱۳۲.

*. Jean Baptist Tavernier

شش بار به ایران مسافرت کرده است. تاورنیه دوبار در سال‌های ۱۰۴۱ و ۱۰۴۹ در عصر شاه صفی از ایران دیدن نمود و در دوران سلطنت شاه عباس دوم نیز در طول ده سال (یعنی از سال ۱۰۶۵ تا ۱۰۷۵ مسافرت‌های به ایران کرده است. وی در سال ۱۱۰۱ / ۱۶۸۹ م بار دیگر قصد مسافرت به ایران را داشت که در مسکو درگذشت. تاورنیه از لوئی چهاردهم پادشاه فرانسه به خاطر خدمات خود به فرانسه در برابر جمع آوری اطلاعات فراوان لقب شوالیه و عنوان نجیب زادگی گرفت. تاورنیه در سفرنامه خود مطالب ارزشمندی درباره‌ی اوضاع سیاسی، نظامی، اقتصادی و اجتماعی ایران عصر صفوی به دست می‌دهد. وی مبعوث‌ترین نقشه جغرافیایی دوران صفوی را ارائه داده و ما را با جغرافیایی سیاسی و اقتصادی آن عصر آشنا می‌نماید،^۱ در لابه لای سفرنامه تاورنیه می‌توان به مطالب ارزنده‌ای در ارتباط با ساختار نظامی عصر صفوی پی برد که در این پژوهش به آن توجه شده و از آن استفاده شده است)

سفرنامه تاورنیه شامل پنج کتاب است که کتاب‌های اول تا سوم درباره شرح راه‌ها و شهرهای بین راه است که از طریق آنها می‌توان از پاریس به اصفهان رسید، اما از کتاب چهارم و پنجم این سفرنامه اطلاعات ارزشمندی درباره‌ی اوضاع سیاسی و نظامی عصر صفوی می‌توان یافت، مخصوص در کتاب پنجم که به وضع سیاسی ایران عصر صفوی اختصاص دارد، اطلاعات سودمندی درباره اوضاع نظامی آن عصر نظیر طرز حکومت، وضع ادارات و تقسیمات مملکتی، طرز اداره قشون و تقسیمات و مشاغل درباری و غیره به دست می‌دهد.^۲

از این رو سفرنامه تاورنیه با اطلاعاتی که از وضعیت ساختار نظامی عصر صفوی ارائه می‌دهد، در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است.

۱ . برای آگاهی در این زمینه تاورنیه، ژان باپتیست، سفرنامه تاورنیه، ترجمه ابوتراب نوری، با تجدیدنظر کلی و تصحیح حمید شیرانی، تهران، انتشارات کتابخانه سنائی و تایید اصفهان، چ چهارم، ۱۳۶۹، مقدمه، صص د تا ط- همچنین نگاه کنید به ثواقب، همان منبع، صص ۲۸۹-۲۸۷.

۲ . تاورنیه، همان منبع، صص ۵۸۴-۴۹۴- ثواقب، همان منبع، ص ۲۸۸.

سیاحتنامه شاردن

ژان شاردن* سیاح معروف فرانسوی در سال ۱۰۵۳ / ۱۶۴۳ در پاریس متولد شد. پدرش جواهرفروش بود، او نیز بدین شغل دلبستگی پیدا کرد و در سن ۲۲ سالگی برای تجارت روی به مشرق زمین نهاد. شاردن در سال ۱۰۷۶ / ۱۶۶۵ از راه استانبول و آسیای صغیر و ارمنستان به تریز و از آنجا به قزوین و اصفهان سفر کرد. وی پس از یک سال و نیم اقامت در اصفهان به بندر عباس رفت تا از ایران خارج شود ولی پس از دو سال دوباره به اصفهان بازآمد و در عصر شاه عباس دوم لقب تاجر شاهی و عنوان «زرگردربارشاه» یافت. شاردن در سال ۱۰۸۱ / ۱۶۷۰ با گنجینه‌ای از اطلاعات به فرانسه بازگشت اما یک سال بعد (۱۶۷۱) بار دیگر به ایران آمد، و به مدت چهار سال در ایران گذرانید. سپس به اروپا رفت و از طرف چارلز دوم پادشاه انگلستان مقام شوالیه گرفت، وی سرانجام در سال ۱۷۱۳/۱۱۲۴ در انگلستان درگذشت.

شاردن در مدت اقامت در ایران زبان فارسی را فرا گرفت و اوضاع سیاسی، نظامی و اجتماعی ایران را به طور دقیقی مطالعه کرد. سفرنامه وی که مشتمل بر ده جلد است را می‌توان دایره المعارف جامعی از شئون و خصوصیات تمدن ایران دانست.^۱ شاردن در شناخت ایران عصر صفوی دقت زیادی به خرج داده است، وی در توجه به مطالب سفرنامه اش همواره دید علمی خود را محفوظ می‌داشت و به همین جهت داوری‌های وی منصفانه و برخوردارش با مسائل مختلف را بی طرفانه ابراز می‌داشت.

شاردن در جلد هشتم سفرنامه خود در قسمت مربوط به حکومت، دولت و سازمان سیاسی- نظامی و مدنی اطلاعات ارزشمندی را درباره سازمان سیاسی و نظامی ایران عصر صفوی ارائه می‌دهد، جلد هشتم که شامل پانزده بخش می‌شود که شاردن در بخش چهارم آن به تفصیل به اوضاع نظامی عصر

*.Jean Chardin

۱ . ر . ک: شاردن، ژان، سیاحتنامه شاردن، ترجمه محمد عباسی، تهران، امیرکبیر، چ اول، ۱۳۳۹، ج ۱، مقدمه صص نه تا نوزده- ثواقب، همان منبع، صص ۲۸۰-۲۸۳.

صفوی نظیر قوای مملکت و انضباط نظامی، مشاغل و مناصب نظامی، عناوین فرماندهان و ترتیب نیروهای نظامی و محافظان صفوی، شیوه عملیات و جنگیدن آنها و غیره پرداخته است،^۱ از این رو این بخش از سفرنامه شاردن برای این پژوهش بجوبی مورد استفاده واقع شده است.

سفرنامه کمپفر

انگلیت کمپفر* در سال ۱۰۶۲/۱۶۵۱ در شهر لمگو** در آلمان متولد شد. پدرش کشیش بود و سمت ریاست مدرسه متوسط آن شهر را نیز برعهده داشت. کمپفر تا حدود ۱۷ سالگی در لمگو به تحصیل پرداخت و سپس در سال ۱۶۷۲ وارد دانشگاه شد و به فراگرفتن فلسفه و تاریخ و زبان‌های قدیمی و جدید پرداخت و در سال‌های بعد به تحصیل طب روی آورد، وی سپس برای تحقیقات علمی به سوئد رفت و در آنجا به تحصیل و تحقیقات پرداخت. کمپفر در سال ۱۰۹۳/۱۶۸۳ همراه هیأتی تجاری از کشور سوئد به ایران آمد و در سال ۱۰۹۵/۱۶۸۴ در اصفهان به حضور شاه سلیمان صفوی راه یافت،^۲ اقامت دو ساله در اصفهان فرصت خوبی برای کمپفر بود تا درباره ایران عصر صفوی و مسائل مربوط به اوضاع سیاسی و نظامی و غیره مطالعه و تحقیق کند. کمپفر پس از دو سال اقامت در ایران عصر صفوی در سال ۱۰۹۶ هـ/ ۱۶۸۵ م از اصفهان به شیراز رفت و از آنجا از طریق بندرعباس از ایران خارج و به هند و جاوه و ژاپن سفر کرد. کمپفر پس از بازگشت به وطن خود در سال ۱۷۱۶ م/ از دنیا رفت، از میان سیاحان اروپایی که در روزگار صفویه به ایران آمده کمپفر مقامی ارزنده دارد. مطالب

۱ . شاردن، ژان، سیاحتنامه شاردن، ترجمه محمد عباسی، تهران، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، چ اول، ۱۳۴۵، ج ۸، صص ۲۳۰-۲۰۳- ثواقب همان منبع، ص ۲۸۵. برای آگاهی بیشتر در مورد شاردن ر. ک: گابریل، آلفونس، تحقیقات جغرافیایی راجع به ایران، ترجمه، فتحعلی خواجه نوری، تهران، انتشارات ابن سینا، ۱۳۴۸، صص ۱۴۷-۱۴۳.

*Engelbert kampher

** Lemgo

۲ . کمپفر، انگلیت، سفرنامه کمپفر، ترجمه کیکاوس، جهانداری، طهران، سلسله انتشارات انجمن آثار ملی، چ اول، ۱۳۵۰، مقدمه، صص ۴-۳- همچنین نگاه کنید به ثواقب، همان منبع، صص ۲۶۴-۲۶۳.

و طرح‌هایی که وی از ایران عصر صفوی ارائه داده بسیار عالمانه و دقیق به نظر می‌رسد. وی از مراکز اصفهان یعنی منطقه قصور سلطنتی و مراکز حکومتی طرحی برداشته که از لحاظ نقشه برداری و سندیت بی نظیر است.^۱

کمپفر در سفرنامه خود علاوه بر توصیفی مفصل از دربار شاه سلیمان صفوی در اصفهان در طول نیمه قرن هفدهم، تاجگذاری و شخصیت و رفتار وی به توصیف وضعیت ارتش ایران و فرماندهان آنها نظیر قورچی‌ها، غلامان، تفنگچیان، توپچیان و همچنین ترتیب پرداخت حقوق و مواجهه به نظامیان و روش و تدابیر جنگی آنها پرداخته است.^۲ و از این نظر برای این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است.

سفرنامه سانسون

پرمارتین سانسون* کشیش و مبلغ فرانسوی است که در زمان شاه سلیمان صفوی برای ترویج دین مسیح به ایران آمد، وی در مقدمه سفرنامه اش درباره اهداف اعزام و اقامت چند ساله اش در ایران اطلاعات مبسوطی ارائه داده است،^۳ سانسون در مدت اقامت خود در ایران زبان فارسی را یاد گرفت و با بسیاری از خصوصیات دربار و حکومت ایران و آداب و رسوم ایرانیان آشنایی پیدا کرد و در گزارشات خود از عصر صفوی آنچه با چشم خود دیده و مشاهده کرده بود به رشته تحریر درآورد. وی در سفرنامه اش علاوه بر اوضاع سیاسی و اجتماعی به اوضاع نظامی‌نیز پرداخته است و در توصیف ساختار نظامی عصر

۱ . ثواقب- همان منبع، ص ۲۶۵.

۲ . کمپفر، همان منبع، صص ۹۶-۸۷.

*.pere martin sanson

۳ . سانسون، پرمارتین، سفرنامه سانسون، وضع کشور شاهنشاهی ایران در زمان شاه سلیمان صفوی، ترجمه تقی تفضلی، تهران، انتشارات ابن سینا، چ اول، ۱۳۴۶، مقدمه، صص ۹-۱۴- ثواقب، همان منبع، ص ۲۹۲.